

Zbyszko Chojnicki

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

Systemy społeczne jako przedmiot geografii społeczno-ekonomicznej

Zarys treści: W artykule przedstawiono koncepcję systemów społecznych, które stanowią przedmiot geografii społeczno-ekonomicznej. Składa się z trzech części. W pierwszej części omówiono wstępnie pojęcie systemu społecznego. W części drugiej podano charakterystykę podstawowych aspektów systemów społecznych rozpatrywanych w geografii społeczno-ekonomicznej: składu, otoczenia, struktury i mechanizmów. Część trzecia zawiera propozycję wyróżnienia pięciu typów systemów społecznych jako kategorii przedmiotowych i analityczno-badawczych geografii społeczno-ekonomicznej. Są to: systemy ludnościowe, społeczno-techniczne, społeczne systemy aktywności, systemy osadnicze oraz terytorialne systemy społeczne.

Słowa kluczowe: podejście systemowe, systemy społeczne, podstawowe aspekty systemów społecznych, główne typy systemów społecznych w geografii społeczno-ekonomicznej.

Wstęp

Celem pracy jest próba przedstawienia koncepcji systemów społecznych jako przedmiotu badań geografii społeczno-ekonomicznej. U podstaw tego ujęcia występują założenia podejścia systemowego, które autor zastosował do sformułowania koncepcji terytorialnego systemu społecznego (Chojnicki 1985, 1988a).

Podejście systemowe jest „strategią formułowania projektów badawczych, których celem jest odkrycie właściwości systemów pewnego rodzaju” (Bunge 2006: 129). Podejście systemowe zakłada, że podstawową kategorią przedmiotową rzeczywistości (świata) jest pojęcie systemu realnego (konkretnego) sformułowane przez Bungego (1979) i stanowiące rdzeń jego filozofii nazwanej systemizmem. „Systemizm jest podejściem wykorzystywanym przez każdego, kto usiłuje wyjaśnić formowanie, utrzymywanie, naprawianie lub demontowanie konkretnych, złożonych rzeczy wszelkich rodzajów” (Bunge 2004: 191). W tym ujęciu system określa się jako konkretny obiekt, złożony z innych konkretnych obiektów, stanowiących jego składniki, czyli części, które są tak powiązane ze sobą, że tworzą całość wyodrębnioną z otoczenia (środowiska) (Bunge 1979, Chojnicki 1985, 1988a).

To ujęcie systemu zrywa z teoriomnogościowym pojmowaniem systemu. U podstaw teoriomnogościowej koncepcji systemu leży idea traktowania go jako

zbioru elementów w sensie dystrybucyjnym oraz zbioru relacji między nimi (por.: Chojnicki 1985: 21).

Minimalną charakterystykę pojęcia systemu wyznaczają cztery aspekty: 1) skład danego systemu, który jest zbiorem jego części lub składników, 2) otoczenie systemu będące zbiorem obiektów niestanowiących jego składników, z którymi jest powiązany, 3) struktura, która jest zbiorem relacji realnych, jakie zachodzą między systemem a jego otoczeniem, oraz 4) mechanizmy stanowiące procesy kształtujące systemy. Ten ostatni aspekt dotyczący mechanizmów uzupełnił pierwotną charakterystykę pojęcia systemu wyznaczoną przez jego skład, otoczenie i strukturę (Bunge 1996, 2004).

Zastosowanie pojęcia systemu w znaczeniu realnym do identyfikacji i badania różnych konkretnych systemów naukowych wymaga określenia jego podstawowych aspektów, tj. składu, otoczenia, struktury i mechanizmów.

Koncepcja systemu w znaczeniu realnym właściwie oddaje intuicje, jakie wiąże się ze złożonością obiektów i sposobem ich badania w naukach przyrodniczych i społecznych. Dzieje się tak, gdyż w badaniach złożonych obiektów rozpatruje się ich skład, otoczenie, strukturę i mechanizmy, a więc ich aspekty systemowe, przy czym poznanie składników poprzedza znajomość otoczenia, a poznanie otoczenia wyprzedza poznanie struktury i mechanizmów, co jest zasadą metodologii systemowej.

Poznanie naukowe jest oczywiście zawsze mniej lub bardziej fragmentaryczne i niepełne. Im obiekt jest bardziej złożony, otwarty na wpływ otoczenia i ma bardziej skomplikowaną strukturę wewnętrzną i zewnętrzną, tym poznanie go natrafia na większe trudności i jest bardziej niepełne. Teza ta wyjaśnia trudności poznawcze, jakie występują na gruncie biologii, nauk społecznych i geografii, które zajmują się obiektami o wysokiej złożoności, powiązaniach z otoczeniem, zamkniętej strukturze i różnych mechanizmach.

Systemy społeczne

Pojęcie systemu społecznego rozpatrywane w literaturze nauk społecznych, a zwłaszcza socjologicznej, ma różne znaczenia, które uwikłane są w odmienne koncepcje i teorie. Nie będę jednak przedstawiał poglądów na ten temat i ograniczę się do określenia systemu społecznego na gruncie przyjętych już założeń podejścia systemowego.

W takim ujęciu podstawowa koncepcja systemu społecznego przedstawia się następująco. System społeczny jest złożoną całością, która zawiera zbiór jednostek ludzkich, otoczenie jest zbiorem obiektów, które oddziałują na ludzi wchodzących w skład systemu lub są przedmiotem ich oddziaływania, struktura zawiera zbiór relacji społecznych, a mechanizmy różnorodne procesy determinujące zachowania i działalności ludzi (por.: Chojnicki 1988a, Bunge 2003: 71). Należy podkreślić, że każdy system społeczny stanowią jednostki ludzkie lub ich zbiorowości, ale jego główne aspekty przybierają odmienny charakter w badaniach poszczególnych nauk społecznych.

Nasuwa się w związku z tym pytanie o specyfikę systemów społecznych w geografii społeczno-ekonomicznej. W zasadzie wymaga to określenia przedmiotowego charakteru geografii społeczno-ekonomicznej. W tej kwestii występują zasadnicze trudności związane z tym, że przedmiot geografii jest określony przez różne konkurencyjne preteorie, w ramach których formułuje się jej modele przedmiotowe (Chojnicki 2005). Nie wdając się w dalsze rozważania na ten temat, proponuję przyjąć, że w ujęciu systemowym (tj. preteorii systemowej) specyfikę geograficzną systemów społecznych stanowią modele przedmiotowe wyznacza określenie 1) charakteru głównych aspektów systemów społecznych oraz 2) głównych typów systemów społecznych, które występują w polu badawczym i problemowym geografii społeczno-ekonomicznej.

Należy zaznaczyć, że systemy społeczne jako modele przedmiotowe geografii społeczno-ekonomicznej nie wyczerpują jej charakteru przedmiotowego, a więc nie są wyłącznymi obiektami badań geografii. Charakterystyka ich aspektów i typów systemowych stanowi hipotezę metodologiczną i naukoznawczą. Warto też dodać, że wraz z rozwojem geografii społeczno-ekonomicznej zmienia się jej pole badawcze w wyniku podejmowania nowych problemów, a więc i jej charakter przedmiotowy.

Główne aspekty systemów społecznych w geografii społeczno-ekonomicznej

Specyfika systemów społecznych w polu badawczym geografii społeczno-ekonomicznej znajduje wyraz w swoistym charakterze ich głównych aspektów: składzie, otoczeniu, strukturze i mechanizmach.

Skład tych systemów zawiera, oprócz jednostek ludzkich, także obiekty materialne, które mogą tworzyć ich otoczenie wewnętrzne. Mają więc charakter podmiotowo-materialny.

Jednostki ludzkie są składnikami konstytutywnymi systemów społecznych. Każdy system społeczny bez względu na jego charakter i złożoność tworzą ludzie. Człowiek nie jest jednak systemem społecznym, lecz psycho-organicznym. Jest istotą wielowymiarową, stąd określa się go mianem *homo faber, sapiens, economicus, politicus, artifex, ludens* itp. Jednostka ludzka pełni różne role społeczne i nie jest składnikiem jakiegoś jednego systemu społecznego. Zwięźle to określił Znamierowski (1988: 20): „dzieje jednostki nie mieszczą się nigdy bez reszty w dziejach jednej grupy”.

Obiekty materialne dzieli się zwykle na naturalne i sztuczne. Obiekty naturalne lub przyrodnicze są wytworem procesów samoorganizacji i ewolucji i występują w postaci nieorganicznej i organicznej. Obiekty nieorganiczne są systemami fizycznymi i chemicznymi. Obiekty organiczne lub biotyczne są systemami biologicznymi złożonymi z organizmów roślinnych lub zwierzęcych oraz ich zespołów (populacji, ekosystemów) tworzących biosferę.

Obiekty sztuczne stanowią różnorodne przedmioty wytworzone lub ukształtowane z tworzywa przyrodniczego w wyniku celowej działalności ludzi. Obiekty sztuczne obejmują zarówno przedmioty, które zostały wykonane w procesach produkcji, np. maszyny i narzędzia, domy i mosty, jak i obiekty materialne o zmienionych właściwościach o charakterze nieorganicznym, np. woda w wodociągach, oraz organiczne, np. zwierzęta domowe i rośliny uprawne.

Otoczenie systemów społecznych, które są przedmiotem badań geografii społeczno-ekonomicznej, ma dwojaki charakter: wewnętrzny i zewnętrzny (por.: Chojnicki 1988a, 1996).

Otoczenie *wewnętrzne* lub lepiej środowisko jest składnikiem budowy systemów społeczno-materialnych, jest środowiskiem zbiorowości ludzi, a nie systemu. Stanowią je zespoły obiektów naturalnych (przyrodniczych) i sztucznych (technicznych), pomiędzy którymi a zbiorowością ludzi zachodzą aktualne lub potencjalne oddziaływania. Stosownie do podziału na obiekty naturalne i sztuczne rozróżnia się środowisko przyrodnicze i sztuczne (techniczne).

Przedmiotowo biorąc, środowisko przyrodnicze tworzą więc te obiekty, które warunkują egzystencję ludzi. Szczególnym rodzajem środowiska przyrodniczego są zespoły obiektów wchodzących w skład powierzchni ziemi (epigeosfery). Chodzi tu o dwie główne składowe: a) bogactwa naturalne (zasoby), czyli substancje nieorganiczne oraz pochodzenia organicznego, które są lub mogą być wykorzystane dla zaspokojenia potrzeb ludzkich; b) substancje materialno-energetyczne (powietrze, promieniowanie), których stany fizyczne i chemiczne są odczuwane przez organizmy i warunkują ich egzystencję (ciśnienie, temperatura, wilgotność, ciężar i inne).

Środowisko przyrodnicze ujmowane systemowo określa się w kategoriach geosystemów i ekosystemów. Wyróżnia się też całościowy system przyrodniczy Ziemi. Samo pojęcie środowiska przyrodniczego nabiera nowego znaczenia na gruncie socjologiczno-kulturowym. Według Macnaghtena i Urrygo (1998, tł. pol. 2005) następuje radykalne przekonstruowanie sfery społecznej i sfery przyrodniczej. „Nie ma jednej przyrody jako takiej, lecz jest ich wiele. Przyrody zaś są konstytuowane historycznie, geograficznie i społecznie” (op.cit.: 27).

Środowisko sztuczne składa się z obiektów sztucznych stanowiących systemy techniczne. Szczególne znaczenie mają te obiekty sztuczne, które są trwale związane z ziemią lub są w niej zanurzone, a które uniezależniają egzystencję i działalność ludzi od warunków naturalnych w postaci tzw. infrastruktury technicznej. Stanowi ona wraz z zasobami przyrodniczymi istotną część bazy materialnej działalności ludzi.

Otoczenie *zewnętrzne* systemów społecznych obejmuje inne systemy społeczne, z którymi łączą dany system relacje wiążące i przestrzenne. Otoczenie to może przybierać charakter równoległy, np. pewnego zbioru jednostek osadniczych, jak też nadsystemu w postaci systemu osadniczego.

Strukturę tych systemów stanowią oprócz relacji wiążących również relacje przestrzenne. Relacje tworzą strukturę wewnętrzną i zewnętrzną. Strukturę wewnętrzną tworzy ogół relacji wiążących składniki systemu w wyodrębnioną całość. Relacje te zachodzą między jednostkami ludzkimi lub ich zbiorowościami oraz

między ich otoczeniem (środowiskiem) materialnym. Strukturę zewnętrzną stanowią relacje zachodzące między nimi a tymi systemami, które są ich otoczeniem zewnętrznym.

Próba przedstawienia jednolitej klasyfikacji relacji wiążących jest niezwykle skomplikowana ze względu na ich różnorodność i wzajemne uwikłania w kształtowanie struktur relacyjnych. W odniesieniu do systemów społecznych należy wyróżnić: 1) stosunki społeczne, 2) działania transformacyjne, 3) oddziaływania przyrodniczo-ekologiczne (por.: Bunge 1979, Chojnicki 1988a: 504, 1996: 18).

Relacje przestrzenne stanowiące struktury przestrzenne systemów społeczno-materialnych są istotnym aspektem ich ujmowania i badania w perspektywie geograficznej.

Określenie relacji przestrzennych, które strukturyzują systemy społeczno-materialne, jest dość trudne i niejednoznaczne, przede wszystkim ze względu na ich różne interpretacje formalne. Zasadniczą własnością relacji przestrzennych jest ich separujący charakter, a pojęcie separacji ma różne znaczenia geometryczne i topologiczne. Na tej podstawie można więc wyróżnić: 1) relacje odległościowe, oparte na metryce, np. metryce euklidesowej; 2) relacje topologiczne wyznaczone przez te własności obiektów, które nie ulegają zmianie po przekształceniu tych obiektów, np. sąsiedztw, zawierania, nakładania i inne; 3) relacje przestrzenne określające pewne atrybuty obiektów, takie jak ich lokalizacja i rozmieszczenie w układzie geometrycznym.

W zasadzie relacje przestrzenne nie konstytuują systemów, gdyż nie mają charakteru wiążącego, jednak jako relacje realne warunkują kształtowanie, budowę i funkcjonowanie systemów. Relacje przestrzenne są bowiem uwikłane w powiązania wewnętrzne i zewnętrzne systemów. Uwikłania te przejawiają się w związkach, jakie występują między relacjami przestrzennymi i rozmieszczeniem systemów a oddziaływaniami między nimi.

Z jednej strony relacje przestrzenne warunkują charakter i wielkość powiązań i oddziaływań w rezultacie związku, jaki zachodzi np. między odległością a oddziaływaniem. Z drugiej strony oddziaływania między składnikami systemów i samymi systemami kształtują ich relacje przestrzenne.

Relacje przestrzenne określają strukturę przestrzenną systemów o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym. Samo pojęcie struktury przestrzennej systemu stanowi podstawę określenia różnych rodzajów przestrzeni, np. ekonomicznej, politycznej, miejskiej itd. Przestrzenie te można pojmować jako struktury przestrzenne wraz z różnymi rodzajami obiektów i zachodzących między nimi relacji (por.: Chojnicki 1988b, Lisowski 2003).

Tak więc znaczenie aspektu przestrzennego polega na zdaniu sobie sprawy z charakteru i roli relacji przestrzennych w strukturyzacji systemowej sfery rzeczywistości społeczno-materialnej.

Mechanizmy systemów społecznych są procesami, które determinują ich powstawanie lub ich przemiany, tj. nabieranie nowych własności lub utratę dotychczasowych. Samo pojęcie mechanizmu jako kategorii ontologicznej jest jednak różnie rozumiane (por.: Glennan 2008). Według Bunge'go (2001: 42): „Mechanizm systemu jest zbiorem procesów, które wyznaczają jego specyfikę i sposoby trans-

formacji”. Stosownie do podstawowego podziału systemów „mechanizmy mogą być fizyczne, chemiczne, biologiczne (a w szczególności psychologiczne), społeczne lub mieszane. Mogą być naturalne lub sztuczne, przyczynowe lub stochastyczne lub być ich kombinacją” (Bunge 1996: 138).

Ze względu na sposób determinowania wyróżnia się cztery typy mechanizmów: a) przyczynowe, b) losowe (stochastyczne), c) interakcyjne oraz d) celowościowe. W odniesieniu do systemów społecznych występują one w postaci mieszanej. Szerze omówienie tych typów przedstawia Chojnicki (2002: 18–20). Szczególne znaczenie dla kształtowania poszczególnych rodzajów lub typów systemów mają tzw. mechanizmy esencjalne, na które składają się procesy, które są specyficzne dla nich, czyli które tylko do nich się odnoszą (por.: Bunge 2006: 131).

Systemy społeczne są formowane przez szereg różnych mechanizmów, których esencjonalny charakter trudno jest jednoznacznie określić. Można do nich zaliczyć mechanizmy produkcji, wymiany, konkurencji, kooperacji, komunikacji, podziału pracy. Nie jest to zapewne lista zamknięta ze względu na wysoce złożony charakter tych systemów. Cechuje je współdziałanie, gdy występuje kilka wzajemnie uwikłanych procesów. Mechanizmy kształtujące systemy społeczne będące przedmiotem badań geografii społeczno-ekonomicznej nie mają czysto społecznego charakteru. Zawierają również procesy naturalne. Specyfiką tych mechanizmów są ich aspekty przestrzenne. Relacje przestrzenne są nieodłącznym składnikiem procesów tworzących te mechanizmy, uaktywniając ich działanie. Relacje te poprzez związki z tymi procesami wyznaczają esencjalny zespół cech tych mechanizmów o charakterze społeczno-przestrzennym. Są to głównie procesy lokalizacji, zróżnicowania przestrzennego i integracji przestrzennej. Określają one specyficzne właściwości systemów społecznych, którymi zajmują się geografowie społeczno-ekonomiczni.

Główne typy systemów społecznych w polu badawczym geografii społeczno-ekonomicznej

Na gruncie ujęcia systemowego rzeczywistości społecznej badanej w ramach koncepcyjnych geografii społeczno-ekonomicznej jako empirycznej dyscypliny naukowej proponuję wyróżnić pięć typów systemów: 1) systemy ludnościowe, 2) systemy społeczno-techniczne, 3) społeczne systemy aktywności, 4) systemy osadnicze oraz 5) terytorialne systemy społeczne. Typy te występują na różnych poziomach złożoności systemowej. Nie są one tylko kategoriami przedmiotowymi (ontycznymi), lecz także analityczno-badawczymi. Ich syntetyczna charakterystyka obejmuje zasadnicze aspekty systemowe oraz dotyczące ich problemowe kierunki badawcze, jakie występują w ramach geografii społeczno-ekonomicznej.

Systemy ludnościowe

Wyodrębnienie zbiorowości ludzi w postaci systemu ludnościowego nasuwa trudności spowodowane przede wszystkim tym, że zbiorowości te są ujmowane głównie jako populacje, a nie systemy. Proponuję określić systemy ludnościowe jako

zbiorowości ustrukturyzowane, w których jednostki ludzkie są powiązane relacjami pokrewieństwa lub relacjami pochodnymi od nich (systemy biospołeczne), bądź też stosunkami międzyludzkimi, tj. relacjami, które służą realizacji wspólnych potrzeb i celów jednostek powiązanych nimi (systemy psychospołeczne). Ich otoczenie stanowią inne systemy ludnościowe.

Podstawowym systemem ludnościowym jest rodzina biologiczna, która jest biosystemem złożonym z osób związanych pokrewieństwem naturalnym lub instytucjonalnym. Stanowi ona elementarny system społeczny złożony z osób prowadzących wspólne gospodarstwo domowe w określonym środowisku materialno-technicznym, czyli rezydencjalnym. Badania prowadzone na gruncie geografii społeczno-ekonomicznej ukierunkowane są nie tyle na same systemy ludnościowe, ile na relacje zachodzące między nimi, w tym określenie zachowań przestrzennych jednostek oraz relacji między systemami ludnościowymi.

W geografii społeczno-ekonomicznej występują współcześnie trzy kierunki ujmowania i badania zjawisk ludnościowych: 1) demograficzny, 2) behawioralny, 3) percepcyjny.

Kierunek demograficzny odnosi się do zbiorowości jednostek ludzkich, które przedstawia jako dynamiczne populacje naturalne charakteryzowane przez ich wielkość, płeć i wiek, ich ruch naturalny (urodzenia i zgony) oraz wędrowność (migracje). Populacje te pojmowane często jako zbiorowości w różnych skalach przestrzennych stanowią naturalne systemy społeczne złożone wyłącznie z jednostek ludzkich, których otoczenie stanowią inne populacje, a ich strukturę wyznaczają przede wszystkim stosunki międzyludzkie o charakterze biospołecznym lub psychospołecznym.

Kierunek behawioralny dotyczy badań zachowań jednostek w ujęciu czasoprzestrzennym lub ekologicznym. Chodzi przede wszystkim o zachowania jednostek ludzkich w tzw. przestrzeni działalności (action space), co sprowadza się do ruchów jednostek w zakresie ich bezpośrednich kontaktów oraz sposobów komunikowania się. Ujęcie to znalazło swój szczególny wyraz w koncepcji „ścieżek czasowych” jednostek (time-path analysis). Oprócz ram czasoprzestrzennych wykorzystuje się koncepcje środowiska jako pewnych całości, w których zdarzenia nacechowane są własną wewnętrzną dynamiką lub funkcjonalnością. Pojmuje się je różnie: np. jako terytorialne jednostki sąsiedzkie (por.: Kotus 2007), jednostki socjalizacji itp.

Kierunek percepcyjny koncentruje się na badaniu percepcji i preferencji postaw jednostki wobec środowiska. Jest bliski kierunkowi behawioralnemu, gdy zakłada się, że indywidualne zachowania i decyzje są kształtowane przez wyobrażenia o otaczającym świecie. W tym kierunku środowisko pojmowane jest kontekstualnie przez pryzmat warunków wpływających na zachowania jednostki lub grupy społecznej.

Zbiorowości traktowane są jako systemy społeczne z podkreśleniem jednak roli jednostki lub małych zbiorowości. W strukturze relacyjnej tego podmiotu istotną rolę odgrywają oddziaływania ze środowiskiem społecznym, a nie powiązania międzyjednostkowe. Stąd też ich interpretacja systemowa wymaga ujęcia tego środowiska jako ukrytego zbioru jednostek ludzkich.

Systemy społeczno-techniczne

Systemy te składają się z ludzi i sztucznych obiektów o charakterze użytkowym, produkcyjnym i usługowym. Przedmiotem zainteresowań badawczych geografii społeczno-ekonomicznej są te systemy społeczno-techniczne, które tworzą tzw. infrastrukturę techniczną oraz związane z nią środki transportu i łączności. Systemy te występują w postaci trzech typów układów przestrzenno-funkcjonalnych: 1) rezydencjalnego, 2) zakładów produkcji i usług, 3) sieci komunikacyjnej i obsługi.

Rezydencjalne systemy społeczno-ekonomiczne są złożone z domów (budynków) lub ich części, tj. obiektów sztucznych służących celom mieszkaniowym wraz z zapleczem oraz zamieszkującymi je ludźmi. Obiekty te są głównym składnikiem sztucznego środowiska egzystencjalnego ludzi. Samo pojęcie „domu”, zwłaszcza w ekologii człowieka, jest szersze, gdyż oprócz domu (budynku) wyróżnia związaną z nim sferę domową, która zapewnia mieszkańcom bezpieczeństwo, identyfikację i stymulację (por.: Porteous 1977). Systemy rezydencjalne tworzą układy przestrzenne pełniące funkcję mieszkaniową i ogniskujące pewne działalności ekonomiczne i zachowania przestrzenno-czasowe ludzi (por.: Wallis 1977). Stanowią też zasadniczy składnik infrastruktury technicznej. Ich lokalizacja i wewnętrzne powiązania są podstawą kształtowania bardziej złożonych systemów społeczno-technicznych (osadniczych). Geografia społeczno-ekonomiczna zawiera natomiast trzy modele charakteru i roli domu: a) jako gospodarstwa domowego, tj. podstawowej jednostki zachowań ekonomicznych, stanowiącej elementarny podsystem ekonomiczny, b) jako jednostki pewnych rodzajów działalności gospodarczej, a zwłaszcza produkcyjnej (rzemiosło, rolnictwo) oraz c) jako bazy zachowań przestrzennych ogniskujących ich dzienny i tygodniowy ruch czasoprzestrzenny.

Zakłady produkcyjne i usługowe tworzą systemy społeczno-techniczne, które stanowią ośrodki pracy ludzkiej, złożone z trwałych urządzeń technicznych (budynków, budowli, maszyn, aparatury) oraz działających w nich ludzi (pracowników, kierowników, klientów). Zwykle ludzie ci przebywają w nich okresowo w czasie pracy, co powoduje zjawisko dojazdów do pracy. Zakłady produkcyjne cechują znaczne przepływy materiałów (surowców, produktów, odpadów) i energii oraz silne przekształcenia środowiska naturalnego. Występują też znaczne różnice pomiędzy produkcją przemysłową i rolniczą. Zakłady produkcji rolnej, a właściwie gospodarstwa rolne, leśne i hodowlane, w których przedmiotem przetwarzania są zespoły organizmów biocenozy lub ekosystemy, są w wyższym stopniu zależne od warunków środowiska przyrodniczego.

Zakłady produkcji przemysłowej występują zarówno w postaci małych, pojedynczych jednostek, jak i w formie dużych, złożonych zespołów, tzw. kompleksów przemysłowych. Zakłady usługowe wyróżnia natomiast to, że ich przedmiotem są nie tylko obiekty materialne, lecz głównie ludzie (usługi niematerialne) i informacje. We współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej problematyka systemów produkcji i usług tradycyjnie już rozpatrywana jest w trzech ujęciach: a) lokalizacyjnym, b) użytkowania ziemi oraz c) behawioralnym.

Kierunek lokalizacyjny kładzie nacisk przede wszystkim na zagadnienie optymalnej lokalizacji zakładu z punktu widzenia wpływu czynników lokalizacji na

kształtowanie kosztów produkcji lub działalności. Kierunek użytkowania ziemi rozpatruje natomiast rozmieszczenie produkcji i usług ze względu na rentę grunтовую, jaka powstaje w wyniku konkurencyjnego wykorzystywania zagospodarowanej powierzchni. Kierunek behawioralny zajmuje się rozmieszczeniem zakładów działalności ekonomicznej w szerszym aspekcie, uwzględniając czynniki pozaekonomiczne w określaniu zachowań przestrzennych zakładów.

Sieci komunikacyjne i obsługi – ich zespoły przestrzenne złożone są z sieci transportowej wraz z punktami stacyjnymi i środkami transportu, sieci obsługi (wodnej, kanalizacyjnej, energetycznej), sieci informacyjnej (radiowej, telefonicznej, telewizyjnej, internetowej) oraz obsługujących je ludzi. Są one w znacznym stopniu zintegrowane przestrzennie i umożliwiają przepływ ludzi, materiałów, energii i informacji, jakie występują w układzie społeczno-technicznym. We współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej funkcjonują dwa zasadnicze kierunki badań sieci komunikacyjnej i obsługi: a) interakcyjno-przestrzenny, b) optymalizacyjno-przestrzenny.

Kierunek interakcyjno-przestrzenny ujmuje problematykę badawczą układu sieci komunikacyjnej i obsługi jako oddziaływania, jakie stanowią przepływy w sieciach. W takim ujęciu układ ten prezentuje podstawowe struktury relacyjne wiążące pozostałe układy w zespoły przestrzenne. Kierunek optymalizacyjno-przestrzenny dotyczy racjonalnego kształtowania sieci i przepływów w nich.

Nową koncepcją sieciowego pojmowania rzeczywistości społecznej jest tzw. „społeczeństwo sieci” (Castells 1996, tłum. pol. 2007, Barney 2004, tłum. pol. 2008). W tym ujęciu sieci składają się z trzech głównych elementów: punktów węzłowych, powiązań oraz przepływów ukształtowanych przez technologie komunikacji sieciowej i dystrybucję informacji. W ujęciu systemowym tak pojmowane sieci można interpretować jako zintegrowane systemy społeczno-techniczne złożone z układów systemów rezydencjalnych, produkcji i usług oraz sieci komunikacyjnych i obsługi. Szerszą interpretację sieci jako systemów społecznych w postaci grafów przedstawia Bunge (1996: 271)

Społeczne systemy aktywności

Są to systemy, w których skład wchodzi jednostki (agenci) lub zespoły ludzi posiadających umiejętności wykonywania określonych działań. Ich otoczenie wewnętrzne obejmuje odpowiednie wyposażenie i urządzenia techniczne niezbędne dla tej działalności. Struktury stanowią relacje określające pozycje i role jednostek i zespołów oraz reguły „gry” wyznaczone przez mechanizmy regulacyjne. Mechanizmy (ekonomiczne, kultury, polityczne) kształtują zarówno sam charakter systemu (cele, środki i rezultaty działalności), jak i jego otoczenia.

Społeczne systemy aktywności odznaczają się racjonalną organizacją i działalnością ukierunkowaną na realizację określonych celów, w szczególności zaspokajanie potrzeb ludzi. Systemy aktywności nazywane są też organizacjami, chociaż właściwiej jest nazywać organizacjami ich struktury. Różnią się stopniem sformalizowania, ustrukturalizowania oraz świadomości uczestnictwa i regulacji. Można je uporządkować według pewnego kontinuum od systemów regulowanych w sposób

nieświadomy, aż po systemy regulowane w sposób w pełni świadomy i dobrze zracjonalizowany (por.: Crozier, Friedberg 1982: 264). Cechuje je też różna trwałość z jednoczesnym przekształcaniem i zdolność adaptacji do warunków otoczenia.

Społeczne systemy aktywności występują na różnych poziomach złożoności. Wyróżniamy dwa poziomy: 1) podstawowy i 2) makrosystemowy.

Podstawowe systemy aktywności

Ze względu na rodzaj działalności dzielą się na a) ekonomiczne, b) kultury, c) polityczne.

Systemy *ekonomiczne* składają się z jednostek uprawiających celową działalność ekonomiczną, tj. działalność ukierunkowaną na produkcję i dystrybucję dóbr i usług materialnych. Ich sztuczne otoczenie wewnętrzne zawiera urządzenia produkcyjne i sieć obsługi, naturalne otoczenie wewnętrzne (środowisko przyrodnicze) – zasoby i surowce materialne, a otoczenie zewnętrzne – inne systemy aktywności (polityczne i kultury). Struktura tych systemów obejmuje różnorodne relacje: produkcji, handlu, konsumpcji i zarządzania. W warunkach gospodarki wolnorynkowej systemy te występują przede wszystkim w postaci przedsiębiorstw lub korporacji, tj. systemów ekonomicznych działających na zasadach managementu i realizujących bezpośrednio lub pośrednio zyski pieniężne. Przedsiębiorstwa są złożone z zakładów (systemów społeczno-technicznych), które są ze sobą powiązane przepływami materiałowymi, energetycznymi i informacyjnymi, pełnią wyspecjalizowane funkcje i posiadają określoną, konkretną lokalizację (por.: Laula-jainen, Stafford 1995: 179). Są rdzeniem różnych systemów ekonomicznych, stanowiących ich otoczenie biznesowe (np. banki i instytuty badawcze). Tworzą też bardziej złożone układy przestrzenne, jakimi są tzw. klastry (grona), czyli skupiska współpracujących ze sobą przedsiębiorstw, sieci produkcyjne, oraz korporacje występujące w skali globalnej.

Systemy *kultury* składają się z jednostek uprawiających działalność kulturalną, tj. działalność, która prowadzi do zmiany stanu umysłów ludzkich bezpośrednio, np. przez nauczanie, lub pośrednio przez wytwarzanie dóbr kulturowych. Działalność ta odbywa się w określonym otoczeniu technicznym oraz szeroko pojętym otoczeniu społecznym (ekonomicznym i politycznym). Struktura systemów kultury jest zbliżona do systemów ekonomicznych, zwłaszcza w przypadku wytwarzania masowych dóbr kultury i ich towarowości i komercjalizacji we współczesnych społeczeństwach, np. szkoły, uniwersytety, teatry, muzea itp. Ze względu na swoje funkcje systemy te występują w różnych odmianach szkolnictwa i edukacji akademickiej, nauki, sztuki i innych. Szczególną ich rolą jest działalność innowacyjna, w tym dotycząca innowacji w sferze nauki, edukacji, technologii i instytucji. Równocześnie jednak pewna część tej działalności uprawiana jest indywidualnie, chociaż włącza się w skomercjalizowany obieg tych dóbr.

Systemy *polityczne* tworzą jednostki i grupy podejmujące działalność polityczną, tj. decyzje lub działania wpływające na sytuacje jednostek, różnych grup społecznych i społeczeństwa. Są to wyborcy, członkowie partii politycznych, ustawodawcy, sędziowie, prawnicy, oficerowie, urzędnicy itp. Systemy te mają charakter zinstytucjonalizowany; należą do nich partie polityczne, organizacje polityczne, władze po-

lityczne i samorządowe różnego szczebla i rządy, władze ustawodawcze oraz sądownicze, armia, policja i inne. Otoczenie obejmuje zarówno inne systemy polityczne, jak i systemy ekonomiczne i kulturowe. Struktura systemów politycznych stanowi złożoną sieć stosunków społecznych, w ramach których zasadniczą rolę odgrywają relacje władzy i kontroli politycznej. Kontrola ta jest wykonywana przez jednostki lub grupy w interesie mniejszej części lub większości członków społeczeństwa w sposób arbitralny lub zgodnie z określonymi prawnie normami, które określają charakter ustroju politycznego (por.: Sztompka 1975).

Makrosystemy aktywności

Nadsystemy te złożone z systemów ekonomicznych, politycznych i kultury są głównymi sektorami lub systemami sektorowymi organizacji społeczeństw. Systemami tymi są trzy sektory: gospodarki, kultury i polityki (Bunge 1979).

Ekonomiczne systemy sektorowe, czyli gospodarka, złożone są z różnorodnych systemów ekonomicznych o charakterze produkcyjnym i usługowym, a te z kolei z zatrudnionych w nich pracowników produkcyjnych, konstruktorów i menedżerów. Otoczenie wewnętrzne tworzy infrastruktura techniczna i środowisko przyrodnicze wraz z jego zasobami. Otoczenie zewnętrzne natomiast pozostałe systemy sektorowe kultury i polityki. Struktura wewnętrzna obejmuje relacje zachodzące między systemami ekonomicznymi w postaci przepływów fizycznych dóbr i energii kształtujących rynki produkcji i zbytu oraz przepływów informacyjnych. Są to środki pieniężne i informacje kształtujące rynki finansowe oraz stosunki ekonomiczne, tworzące złożony układ ustrojowy gospodarki rynkowej. Duże znaczenie mają też oddziaływania ekologiczne w postaci przepływów środowisko – gospodarka – środowisko. Strukturę zewnętrzną stanowią relacje z systemami kultury i polityki. Te pierwsze znajdują swój wyraz przede wszystkim w sferze innowacji i postępu technicznego, te drugie w sferze regulacji i stosunków międzynarodowych.

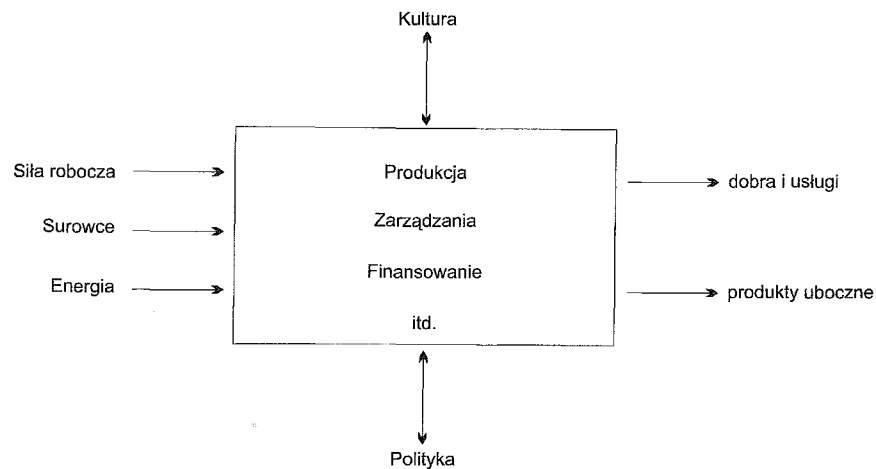
W schematycznym ujęciu główne oddziaływania sektorowego systemu ekonomicznego przedstawiono na rycinie 1.

Współczesna geografia społeczno-ekonomiczna w coraz większym stopniu zajmuje się systemami ekonomicznymi i gospodarką aniżeli systemami społeczno-technicznymi. Można wyróżnić co najmniej trzy kierunki badań dotyczące problematyki gospodarki, jakie występują na gruncie geografii ekonomicznej: 1) ekologiczno-ekonomiczny, 2) dystrybucyjno-behawioralny oraz 3) organizacyjno-makroekonomiczny.

Kierunek ekologiczno-ekonomiczny zajmuje się problematyką uzależnienia działania sektorowego systemu ekonomicznego, a zwłaszcza rozwoju gospodarczego od zasobów surowcowych, takich jak: surowce mineralne, ropa naftowa, surowce leśne itp., oraz wpływu gospodarki na przekształcanie tych zasobów i środowiska.

Kierunek dystrybucyjno-behawioralny koncentruje się na zachowaniach przestrzennych przedsiębiorstw, karteli i koncernów ponadnarodowych i uwarunkowaniach politycznych tych zachowań.

Kierunek makroekonomiczny dotyczy gospodarki w makroskali, a zwłaszcza kształtowania się rynków zbytu i finansowych oraz stosunków gospodarczych w skali międzynarodowej.

Ryc. 1. Główne oddziaływania sektorowego systemu ekonomicznego
Źródło: Bunge (1979: 209).

Systemy sektorowe kultury obejmują różne jednostki i grupy prowadzące indywidualnie działalność kulturową oraz systemy kultury. Należy podkreślić, że działalność ta, chociaż prowadzona indywidualnie, ukształtowana jest systemowo poprzez procesy komunikacji i krytyki. Otoczenie wewnętrzne tworzy środowisko społeczne, a więc odbiorcy, otoczenie zewnętrzne, pozostałe systemy sektorowe: gospodarka i polityka. Struktura tego systemu sektorowego obejmuje zarówno relacje wytwarzania, przekazywania, jak i rozpowszechniania. **Wysoki stopień komercjalizacji kultury sprawia, że wytwory kulturowe zarówno koncepcyjne, jak i materialne stały się towarami i weszły w obieg gospodarki. Powoduje to silne wzajemne uwikłanie działalności obu systemów.**

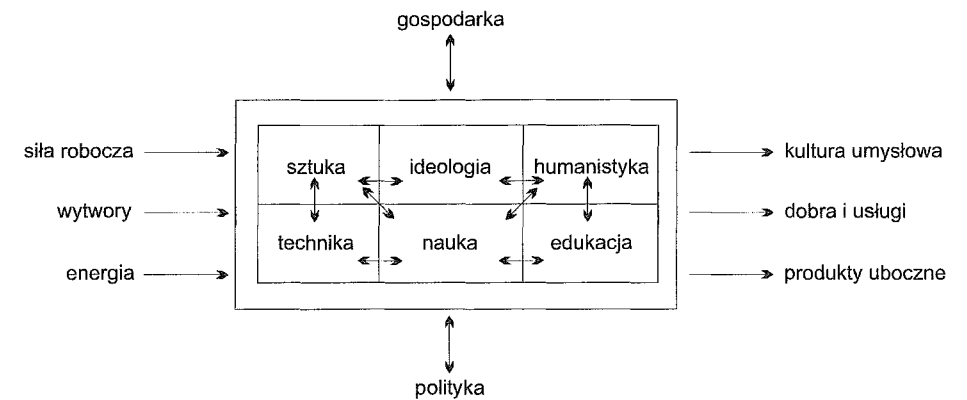
W ujęciu schematycznym system sektorowy kultury rozpatrywany z punktu widzenia oddziaływań wewnętrznych i zewnętrznych przedstawiono na rycinie 2.

W ramach geografii społeczno-ekonomicznej wykształciły się różne ujęcia geografii kultury (por.: Duncan i in. 2004). W zakresie problematyki systemów kultury występują dwa główne kierunki badań: 1) materialno-kulturowy, 2) dyfuzyjny.

Kierunek materialno-kulturowy dotyczy badania rozmieszczenia wytworów kulturowych tworzących swoistą infrastrukturę kulturową, np. budowli o wartości historyczno-architektonicznej (kościółów, zamków), dzieł sztuki itp.

Kierunek dyfuzyjny odnosi się do badania dyfuzji przestrzennej dóbr i kultury umysłowej.

Polityczne systemy sektorowe złożone są z systemów politycznych, które współdziałają ze sobą w wykonywaniu działalności politycznej w skali państwa i w ramach określonego ustroju politycznego (np. demokracji parlamentarnej), stanowiącego zbiór instytucji regulujących tę działalność. Otoczenie wewnętrzne tych systemów stanowi środowisko społeczne, zwane też infrastrukturą społeczną, a środowisko zewnętrzne pozostałe systemy sektorowe: gospodarka i kultura. Struktura wewnętrzna tych systemów to sposoby działalności politycznej, a zwłaszcza wykonywanie władzy, partycypacji i kontroli politycznej.

Ryc. 2. System sektorowy kultury
Źródło: Bunge (1979: 212–213).

Główną rolę w systemach sektorowych pełnią podsystemy władzy wykonawczej, tj. rządu centralnego i samorządu, ciał ustawodawczych i kontrolnych oraz sądów. Dominujące znaczenie ma tu władza rządowa, która posiada hierarchiczną strukturę i pełni nie tylko funkcje rządzenia, lecz także kontroli i zarządzania poprzez działania menedżerskie, częściowo też w stosunku do systemu gospodarki i kultury. Z jednej strony charakter działalności określa stopień swobody działania tych systemów, a zwłaszcza wolności jednostek. Z drugiej strony podsystem rządowy podlega kontroli politycznej poprzez działalność parlamentu i partii politycznych oraz jednostek i podsystemów gospodarki i kultury (radio, telewizja, uniwersytety itp.).

Geografia społeczno-ekonomiczna, a zwłaszcza geografia polityczna, zajmuje się problematyką systemów politycznych głównie w ujęciu behawioralnym i percepcyjnym.

Kierunek behawioralny koncentruje się przede wszystkim na problematyce przestrzennej struktury partycypacji jednostek w życiu politycznym, a szczególnie wyborach władz, co znajduje swój wyraz w tzw. geografii elektorальной.

Kierunek percepcyjny natomiast zajmuje się przestrzennym zróżnicowaniem wyobrażeń działalności politycznej i charakteru instytucji politycznych.

Systemy osadnicze

Na gruncie podejścia systemowego systemy osadnicze można określić jako jednostki osadnicze stanowiące skupiska miejsc zamieszkania ludzi i zakładów pracy wraz z ich infrastrukturą techniczną. W skład tych systemów wchodzi więc społeczność ludzi i obiekty trzech układów społeczno-technicznych: rezydencjalnego, produkcji i usług oraz komunikacji i sieci obsługi. Otoczenie wewnętrzne stanowi infrastruktura techniczna lub, szerzej, środowisko sztuczne oraz środowisko naturalne. Otoczenie zewnętrzne stanowi natomiast system terytorialny, w którego obrębie znajduje się dana jednostka osadnicza. Struktura systemów osadniczych obejmuje wielopoziomą sieć relacji społecznych i oddziaływań odnoszących się zarówno do jego elementów społeczno-technicznych, jak i charakte-

ru działalności, tj. funkcji ekonomicznych, kulturowych i politycznych, które sprawuje nie tylko wobec siebie, lecz także otoczenia, tj. pełni funkcje endo- i egogeniczne.

W procesie rozwoju osadnictwa wykształciły się dwa typy osiedli: wieś i miasto. Określenie ich jako systemów osadniczych napotyka jednak na zasadnicze trudności, gdyż różnicujące je właściwości częściowo mają charakter stopniowalny, a częściowo tylko dychotomiczny, a w przypadku wsi i małego miasta (poza kryterium administracyjnym) są wręcz trudne do uchwycenia.

Właściwości różnicujące wieś i miasto jako podstawowe systemy osadnicze przedstawiają się następująco. Pod względem składu różnią się wielkością i gęstością zaludnienia, głównie dotyczy to dużych miast. Odmienne ma układ rezydencjalny, a zwłaszcza charakter budownictwa i renta gruntowa (miejska), występują też zasadnicze różnice w koncentracji uprzemysłowienia i wyposażenia w usługi oraz komunikację wewnętrzną i sieć obsługi.

Odmienne jest otoczenie wewnętrzne obu tych systemów, co przejawia się przede wszystkim w ukształtowaniu w miastach szeroko rozbudowanej infrastruktury technicznej, tworzącej niemal całkowicie sztuczne środowisko życia ludzi, chociaż w krajach wysoko rozwiniętych wsie wyposażone są również w nowoczesne urządzenia komunalne.

Zasadnicza różnica występuje w charakterze struktury, tj. działalności, która podejmowana jest w głównych jej sektorach: ekonomicznym, kultury i politycznym. Podstawowymi mechanizmami kształtującymi systemy osadnicze są procesy urbanizacji i migracji do wielkich miast. Układy przestrzenne obu tych systemów (miejskiego i wiejskiego) są wzajemnie od siebie uzależnione i powiązane i tworzą różne typy sieci osadniczej. Układowi miejskiemu nadaje się jednak dominujące znaczenie i rozpatruje jako rdzeniowy lub centralny dla przestrzennego kształtowania osadnictwa na otaczającym go obszarze poprzez zasięgi oddziaływania i pełnione funkcje cywilizacyjno-innowacyjne. Stanowią one ogniska rozwoju społeczno-ekonomicznego, kulturalnego i politycznego. Szczególną rolę pełnią w nich aglomeracje miejskie, obszary metropolitalne i metropolie, które według Czyż (2009) mogą być ujmowane jako podsystemy osadnicze.

Od pojęcia systemów osadniczych jako jednostek osadniczych należy odróżnić koncepcję systemów stanowiących pewne całości złożone z tych jednostek. Koncepcję tę w odniesieniu do miast lapidarnie sformułował Berry (1964) w tytule swej pracy „Cities as systems within systems of cities”. W tym ujęciu systemy osadnicze stanowią nadsystemy, których składnikami są jednostki osadnicze rozpatrywane w różnych skalach przestrzennych lub terytorialnych. Według Dziewońskiego (1972: 164) takie pojęcie systemu osadniczego miało rozszerzyć i pogłębić „koncepcje wzajemnego powiązania osiedli, implikując nie tylko istnienie racjonalnego ich rozmieszczenia, lecz również funkcjonalnego powiązania i specjalizacji” (por. też Dziewoński 1983, 1999). Bliżej tę koncepcję przedstawia Maik (1992) i wyróżnia trzy typy tych systemów: lokalne, regionalne i krajowe.

Geografia społeczno-ekonomiczna opracowała szereg ujęć problematyki osadniczej: 1) morfologiczno-ekologiczne, 2) funkcjonalne, 3) behawioralne oraz 4) sieciowe.

Kierunek morfologiczno-przestrzenny zajmuje się przede wszystkim wewnętrzną strukturą przestrzenną miast jako przejawem sytuacji ekonomicznej i kulturowej ludności oraz wynikiem działania procesów segregacji i konkurencji.

Kierunek funkcjonalny ujmuje wielkość, charakter osiedli i oddziaływanie między nimi jako wynik rodzajów działalności, jakie występują w obrębie miast.

Kierunek behawioralny rozpatruje charakter i funkcje osiedli poprzez zachowania przestrzenne i kontakty jednostkowe.

Kierunek sieciowy określa charakter i współzależność zbioru osiedli w postaci układu hierarchicznego, tworzącego całościowy, tj. przestrzennie wyodrębniony i odosobniony system osadniczy.

Terytorialne systemy społeczne

Terytorialne systemy społeczne określa się jako systemy, w których zbiorowość ludzi trwale zajmuje, zagospodarowuje i kontroluje wyodrębniony obszar powierzchni ziemi, czyli terytorium. Terytorium jest więc przestrzennym układem odniesienia wyodrębniającym te systemy i odgraniczającym je od innych systemów. Pojęcie terytorium nie ma charakteru czysto przedmiotowego, ale relacyjny, gdyż wyznaczają je stosunki zachodzące między zbiorowością ludzi a obszarem powierzchni ziemi o charakterze kontroli lub władzy. Kontrola ta dokonywana jest w ramach funkcjonowania systemów sektorowych i określa typ i zakres władzy na danym terenie. Zróżnicowanie charakteru i zakresu tej kontroli wyznacza „stopnie” terytorialności, czego przejawem jest występowanie „gniazdowego” układu podsystemów terytorialnych. Na tej podstawie wyróżnia się następujące terytorialne podsystemy społeczne: 1) lokalne, 2) regionalne, 3) krajowe, 4) ponadkrajowe. Koncepcję lokalnego systemu terytorialnego przedstawia Parysek (1996, 1997), a regionu społeczno-ekonomicznego jako terytorialnego systemu społecznego – Chojnicki (1996).

Nie wdając się w tym opracowaniu w bliższą charakterystykę terytorialnych systemów społecznych, która została wcześniej przedstawiona przez autora (Chojnicki 1988a), należy zwrócić uwagę na ich dwie właściwości różniące je zasadniczo od innych systemów, będących przedmiotem zainteresowania geografii społeczno-ekonomicznej: 1) całościowy charakter i 2) wieloaspektowość.

Całościowy charakter terytorialnych systemów społecznych przejawia się w integracji różnorodnych zjawiska społecznych i systemów na gruncie terytorialnym i ich wyodrębnieniu przestrzennym i względnym odosobnieniu. Nadaje to systemom terytorialnym szczególną rolę w kształtowaniu rzeczywistości społecznej i regulacjach dokonywanych w ich ramach.

Wieloaspektowość terytorialnych systemów społecznych, a zwłaszcza występowanie w ich obrębie wszystkich podstawowych systemów działalności (ekonomicznych, kultury i politycznych), sprawia, że cechuje je maksymalna różnorodność, złożoność organizacyjna i pewna swoistość mechanizmów regulacyjnych i rozwojowych.

Uwagi końcowe

Powyzsze ujęcie systemów społecznych jest hipotezą przedmiotową, która przedstawia próbę wykorzystania koncepcji systemów w określeniu dziedziny badań geografii społeczno-ekonomicznej. Zawarta w artykule propozycja wyróżnienia głównych typów tych systemów, jak i ich charakterystyka systemowa stanowi niewyczerpujący i skrótowy szkic tej problematyki. Pełniejsze jej przedstawienie wymagałoby znacznego pogłębienia i rozwinięcia charakterystyki aspektów systemowych oraz szerszego uwzględnienia i wykorzystania literatury dotyczącej tych zagadnień rozpatrywanych na gruncie geografii społeczno-ekonomicznej.

Literatura

- Barney D. 2004., tł. pol. 2008. The network society. Polity Press, Cambridge. Tł. pol.: Społeczeństwo sieci. Wyd. Sic! Warszawa.
- Berry B.J.L. 1964. Cities as systems within systems of cities. Papers and Proceedings of the Regional Science Associations, XIII: 147–163.
- Bunge M. 1979. Treatise on basic philosophy. Vol.4. Ontology II. A world of systems. Reidel, Dordrecht.
- Bunge M. 1996. Finding philosophy in social science. Yale University Press, New Haven, London.
- Bunge M. 2001. Philosophy in crisis. The need for reconstruction. Prometheus Books. New York.
- Bunge M. 2003. Emergence and convergence: qualitative novelty and the unity of knowledge. University of Toronto Press, Toronto.
- Bunge M. 2004. How does it work? The search for explanatory mechanisms. Philosophy of Social Sciences, 34, 2: 182–210.
- Bunge M. 2006. Chasing reality: Strife over realism. University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London.
- Castells M. 1996, tł. pol. 2007. The rise of the network society. Blackwell, Oxford. Tł. pol.: Społeczeństwo sieci. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Chojnicki Z. 1985. Realistyczna koncepcja systemu. Sprawozdania PTPN, 4: 20–24.
- Chojnicki Z. 1988a. Koncepcja terytorialnego systemu społecznego. Przegląd Geograficzny, 60, 4: 491–510.
- Chojnicki Z. 1988b. Basic philosophical and methodological problem of space and time. Concepts and Methods in Geography, 3: 9–23.
- Chojnicki Z. 1996. Region w ujęciu geograficzno-systemowym. [W:] T. Czyż (red.), Podstawy regionalizacji geograficznej. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 7–43.
- Chojnicki Z. 2002. Wyjaśnianie w geografii społeczno-ekonomicznej w ujęciu relacjonistycznym. [W:] H. Rogacki (red.), Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 11–23.
- Chojnicki Z. 2005. Problematyka metodologiczna przedmiotu geografii. [W:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie. Podstawowe idee i koncepcje w geografii. T. 1, s. 11–21 Łódź.
- Czyż T. 2009. Koncepcja aglomeracji miejskiej i obszaru metropolitalnego w polskiej geografii miast. [W:] W. Maik (red.), Aglomeracje miejskie w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Problemy rozwoju, przekształceń i funkcjonowania. Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 15–30.
- Crozier M., Friedberg E. 1977, tł. pol. 1982. L'acteur et le système. Editions du Seuil, Tł. pol.: Człowiek i system. Ograniczenia działania zespołowego. Warszawa: PWE.
- Duncan J.S., Johnson N.C., Schein R.H. (red.) 2004. A companion to cultural geography. Blackwell, Malden, Ma.
- Dziwoński K. 1972. Przegląd teorii sieci osadniczej. [W:] K. Secomski (red.), Elementy teorii planowania przestrzennego. PWE, Warszawa.
- Dziwoński K. 1983. Settlement systems: theoretical assumptions and research problems. Geographia Polonica, 47: 7–21.
- Dziwoński K. 1999. Program badań systemu osadniczego Polski. [W:] K. Dziwoński (red.), Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa. Prace Geograficzne 154: 139–144. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Glennan S. 2008. Mechanisms. [W:] S. Psillos, M. Curd (red.), The Routledge Companion to Philosophy of Science. Routledge, London–New York, s. 376–384.
- Kotus J. 2007. Natura wielkomiejskich sąsiedztw. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Laulajainen R., Stafford H.A. 1995. Corporate geography. Business location principles and cases. Kluwer, Dordrecht.
- Lisowski A. 2003. Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Macnaghten P., Urry J. 1998, tł. pol. 2005. Contested natures. Sage Publ. London, Tł. pol.: Alternatywne przyrody. Nowe myślenie o przyrodzie i społeczeństwie. Wyd. Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Maik W. 1992. Podstawy geografii miast. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Parysek J.J. 1996. Lokalny wymiar gospodarki przestrzennej. [W:] J.J. Parysek (red.), Rozwój lokalny i lokalna gospodarka przestrzenna. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 11–29.
- Parysek J.J. 1997. Podstawy gospodarki lokalnej. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Porteous J.D. 1977. Environment and behaviour. Addison–Wesley, Reading Mass.
- Sztompka P. 1975. Analiza systemowa w naukach politycznych (Próba rekonstrukcji). [W:] K. Opałek (red.), Metodologiczne i teoretyczne problemy nauk politycznych. PWN, Warszawa, s. 77–108.
- Wallis A. 1977. Miasto i przestrzeń. PWN, Warszawa.
- Znamierowski Cz. 1988. Szkoła prawa. Rozważania o państwie. IW PAX, Warszawa.